

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДИСПОЗИЦИОННИТЕ ПОДХОДИ КЪМ ЛИЧНОСТТА

Добрин Добрев

1. Обща характеристика на диспозиционните подходи към личността

Дискутирането на проблема за диспозициите на личността изисква разграничаването на понятието от сродни, сравними и съвместими понятия, при отчитането на факта, че съдържанието му варира в различните парадигми. Най-близко по съдържание до диспозицията е понятието атитюд. Атитюд (attitude) идва от латинката дума *artus*, която освен значенията свързан, удобен, способен, подходящ, изразява още готов, приготвен в смисъл на субективна, психична и моторна готовност за действие. У нас понятието се превежда като нагласа, а също и като позиция, отношение, но е прието и четирите форми да се използват като на синонимни. В рамките на различните парадигми атитюдът бива дефиниран по множество различни начини. Според най-разпространената дефиниция, която ще приемем за работна, атитюдът е организирана предразположеност към отговор в благоприятна или неблагоприятна насока спрямо специфичен клас социални обекти (Джонев, 1996, с. 213). Сравнимо по съдържание и съвместимо по обем с понятието атитюд, е понятието установка. Дефинирана и изследвана от Д. Узнадзе, установката, подобно на атитюда, представлява състояние на психиката, вид нагласа, настройка, определяща възприятието в известна степен независимо от обекта. За разлика от атитюда, обектът на установката е от предметната, а не от социалната сфера, както и установката има по-тясна връзка с неврофизиологичните процеси в организма (Джонев, 1996, с. 242). Можем да обобщим, че понятието установка се намира в отношение на субординация по отношение на понятието атитюд, доколкото установката се отнася само до функционирането на физиологичните механизми у човека и има

несъзнаван характер. Сравняването на съдържанията на понятията личностна диспозиция и атитюд ни позволява да посочим следните общи признаци: атитюда също има предиспозиция; също може да бъде уникален; може да инициира поведение и да го управлява; продукт е на генетичния фактор и на научаването. Различията между диспозицията и атитюда могат да се търсят най-вече по посока на степента на обобщеност. Атитюдът е свързан с определен обект или клас от обекти, докато диспозицията (чертата) не е. Така по отношение на обобщеността, чертата притежава по-висока степен на обобщеност, отколкото атитюда. Колкото повече се увеличава броя на обектите, с които се съотнася атитюда, толкова той все повече напомня на диспозицията. Атитюдът може да варира от много специфичното до относително обобщеното, докато чертата е винаги обобщена (Холл, 1997, с. 412).

Сродни на диспозициите са навичите. Те също представляват детерминиращи тенденции, но диспозициите (чертите) имат по-обобщен характер както по отношение на съответстващите им ситуации, така и по отношение на реакциите, които те предизвикват. Действителната черта в определена степен представлява резултат от комбинирането и интеграцията на два или повече навика. Олпорт (Allport) разграничава и понятието черта от понятието тип. За конкретният човек можем да кажем, че притежава черта, но не и тип. Типовете са идеализирани конструкти на наблюдателя, като индивидът може да бъде отнесен към някои от тях, но по този начин той губи своята отличителна идентичност. Личната диспозиция може да репрезентира уникалността на човека, докато в същото време типа трябва да я съкрати и обобщи. Така, според Олпорт, типовете представляват изкуствени разделения, не много напомнящи на реалността, докато чертата е истинно отражение на това, което действително съществува. В същото време, Олпорт признава, че постулирането на типовете може да стимулира изследователя да изследва и разкрива сложни черти (Allport, 1961, p. 348–350).

Теоретичните модели, представящи човешката личност като изградена от набор от черти или диспозиции, по традиция се обозначават като *trait*-теории (от английски *trait* – характерна/отличителна черта, белег). Две са водещите идеи, обединяващи различните концеп-

ции в това направление. Първата е, че хората имат широк набор от предразположености да реагират по определен начин в различни ситуации (това са чертите на личността). Това означава, че хората демонстрират определено постоянство в своите постъпки, мисли и емоции, независимо от миналото време, събитията и жизнения опит. Самата същност на личността се определя от тези склонности, които хората пренасят през целия си живот. Втората основна идея е, че няма двама души, които изцяло да си приличат един на друг. Уникулността на всяка личност се изразява в уникалния комбинация от личностни черти (Хълел, 1997, с. 270).

Първата от разглежданите теории принадлежи на Гордън Олпорт (G. Allport). Авторът дефинира личността като "... динамична организация на тези психо-физични системи вътре в индивида, които детерминират характерното за него поведение и мислене" (Allport, 1961, р. 28). В този контекст, структурата на личността се разглежда като представена от черти (trait), като в същото време, поведението се мотивира от трейтовете. Олпорт счита чертите "единица за анализ" при изучаването на това, какво представляват хората сами по себе си и как се различават един от друг по отношение на своето поведение. Чертата се определя като "невропсихическа структура, способна да преобразува множество функционално еквивалентни стимули, а също и способна да стимулира и направлява еквивалентни (и в значителна степен устойчиви) форми на адаптивно и експресивно поведение" (Allport, 1961, р. 347). Чертите биват мислени като психологически особености, преобразуващи множество стимули и обуславящи множество еквивалентни ответни реакции. Такова разбиране предполага, че разнообразни стимули могат да предизвикат еднакви ответни реакции, както и множество реакции (чувства, усещания, интерпретации, постъпки) могат да имат еднакво функционално значение.

Към диспозиционните подходи към личността можем да отнесем и този на Р. Кетел (R. Cattell). Кетел се опитва да направи научен модел на човешкото поведение, като разкрие, с помощта на факторния анализ, основните черти на личността. Той допуска, както и Олпорт, че личностните черти изграждат ядрото на структурата на личността и, че, в крайна сметка, те са причината за поведението на човек в определена ситуация. В същото време Кетел не споделя гледната точка на

Олпорт, че личностните черти действително съществуват вътре в човека. Според Кетел, чертите нямат реален нервно-физиологичен статус и като такива могат да бъдат открити едва при точно измерване на наблюдаемото поведение. За Кетел, личността е нещото, което ни позволява да предскажем поведението на човек в определена ситуация. Бидейки привърженик на математическия анализ на личността, той защитава тезата, че предсказването на поведението може да бъде осъществено посредством уравнението за спецификацията. Уравнението има следния вид: $R = f(S, P)$. Уравнението допуска, че природата на специфичната ответна реакция на човека (R), разбираана като това, което той прави, мисли, или изразява с думи, е някаква неопределена функция (f) от стимулиращата ситуация (S) в конкретния времеви момент и от структурата на личността (P). Уравнението показва, че характерната реакция на някаква ситуация е функция от комбинацията на всички черти, които са значими за конкретната ситуация. Всяка черта си взаимодейства със ситуационните фактори, които могат да ѝ окажат влияние. Кетел признава, че е трудно да се предскаже поведението на конкретен човек в конкретна ситуация. За да се повиши точността на предсказването, изследователят е длъжен да разглежда не само тези черти, които притежава личността, но също и неотнасящи се към чертите променливи, като настроението на човека в конкретния момент и конкретните социални роли, изисквани от ситуацията. Освен това, е необходимо да се разглежда всяка черта от гледна точка на нейната значимост за разглежданата ситуация (Cattell, 1965).

Айзенк (Eysenk, H. J.) поддържа позицията на Кетел, че целта на психологията е предсказването на поведението и че факторният анализ е най-подходящият метод за получаване на цялостна картина на личността. В същото време, Айзенк използва факторния анализ по различен начин от Кетел. Според Айзенк, стратегията на изследването трябва да започва с достатъчно обоснована хипотеза относно някоя интересоваща изследователя основна черта, след което се прави точно измерване на всичко онова, което е характерно за тази черта. В противоположност на това допускане, Кетел твърди, че основните съставляващи елементи на личността могат да бъдат идентифицирани чрез приложението на батарея от тестове и последваща обработка на данните. В този ред на мисли, подходът на Айзенк е по-тясно свързан с

рамките на теорията, отколкото при Кетел. Подобно на Олпорт, Айзенк допуска, че основните черти имат физиологичен корелат в мозъка. Айзенк, също така приема, че елементите на личността могат да бъдат разположени йерархично. Най-високо в йерархията и с най-голяма степен на обобщеност стоят определени суперчерти, или типове, такива като екстраверсията, които оказват мощно влияние върху поведението. Всяка една от тези суперчерти е изградена от няколко съставни черти. Тези съставни черти представляват или по-повърхностно отражение на основополагащият тип, или специфични качества, присъщи на този тип. Съставните черти са изградени от многобройни първични реакции, които на свой ред са изградени от множество специфични реакции. Айзенк използва понятието “тип” имайки в предвид нормалното разпределение на значението на параметъра в определен континуум. По тази причина, например, понятието екстраверсия представлява диапазон с горни и долни граници, в рамките на който се намират хора, в съответствие с степента на изразеност на съответното качество. В този ред на мисли, екстраверсията не е дискретен количествен показател, а континуум (Eysenk, 1975).

Диспозиционната концепция на В. Ядов (Ядов, 1979) изхожда от допускането, че диспозицията или предразположеността към определено поведение не е еднопорядково образуване, както и от допускането, че формирането на отделните нива на диспозицията зависи от редица фактори: сферата на активност, вида на визираните потребности, естеството на ситуацията, типа социална среда и др. Според Ядов, диспозицията съдържа четири нива. На първото и най-ниско ниво на регулация на поведението в диспозицията се намира установката. Тя се изгражда на базата на физическите потребности с несъзнаван характер и се отнася до предметното обкръжение от всекидневния живот. Като регулатор на поведението установката предопределя реакциите ни на постоянноменящата се актуална предметна ситуация. Установката се усвоява още в най-ранно детство в практическото взаимодействие със заобикалящият ни предметен свят в най-тесния кръг на семейната среда. На второ ниво Ядов разполага атитюдите или социалните установки. Те биват разглеждани като сложни структури със собствен когнитивен, емоционален и поведенчески компонент. Атитюдите са породени от потребностите от социално съществуване и

обезпечават включването на индивидите в групите и социалните ситуации. Те обосновават нашите постъпки като поредица от поведенчески актове, при което се установява съответствие между социалните потребности на субекта и социалните ситуации. Среда за формиране и реализиране на атитюдите са контактните групи. Ситуациите са процесите на груповото общуване, съпътстващи всеки конкретен повод. На третото ниво от насочеността на поведението на индивида в социалната активност, Ядов поставя интересите. Те се разглеждат като израз на самоактуализационните потребности на Аз-а и са тясно свързани с трудовата реализация на личността. Формират се и се реализират в по-широка социална среда: трудова дейност, семеен живот, свободно време, обществена активност и т.н. Интересите определят трайна насоченост на поведението към дадена дейностна сфера или отклоняването му от други. На най-високото, четвърто ниво Ядов поставя системата на ценностните ориентации, на жизнените цели и средствата за достигането им. Това ниво е свързано с потребността на личността от рационализация на собственото битие в най-широк социален и природен контекст. Тази част от диспозицията обхваща аксеологическия аспект в мисленето на личността, детерминиран от най-общите ѝ мирогледни и принципни позиции. Ценностите ориентират индивида в широки жизнени сфери, като дават насоки на дейността на индивид в целия ѝ обем. Освен описаната до тук четиристепенна структура на диспозицията, Ядов ѝ приписва и трикомпонентната конституираност на атитюда. Когнитивния компонент се формира на принципа на максималната близост с обекта, като повисшите нива са генерализация на познанието на по-нисшите. Емоционалният аспект се разглежда в два контекста. От една страна, преживяванията, свързани с най-важните от гледна точка на личността когнитивни компоненти, са “оператори” по отношение на емоционалните компоненти на отделните социални нагласи. На второ място, емоционалните съставки предшестват организацията на когнитивните аспекти на поведенческата готовност. Поведенческият компонент се описва с допускането, че поведенческите системи от готовности за действие се структурират в зависимост от описаните по-горе процеси (Ядов, 1979, с. 134–159).

Към диспозиционните модели за личност може да бъде отнесен и този на Н. Песешкиан. Авторът самоидентифицира теоретичния си модел като “Позитивен подход към личността”, като наименованието се асоциира с етимологията на понятието “positum” (от латински), което ще рече “действителното, първоначално заложеното” (Песешкиан, 1979, с.14). Личността се дефинира като континиум, изграден от определено съчетание от устойчиви елементи, дефинирани като “актуални способности”. Най-общо актуалните способности биват определяни като социални и психологически валидни норми, като набор от общо-ориентировъчни ценностни категории и като описателни категории за поведението. В аспекта им на социални норми актуалните способности са представяни като серия от повтарящи се поведенчески норми, които действат както при регулацията на всекидневните междуличностни отношения, така и при формирането на нашето оценъчно отношение към околните. Те са и описателни категории, защото поведението на човек може да бъде описано посредством тях в светлината на междуличностните и личностните конфликти, а също в светлината на конфликтните потенциали. Актуалните способности са променливи величини на социализацията. Те биват моделирани съобразно изискванията на едно общество, като в следствие се предават на неговите членове. Индустриалното общество, например, се основава на характерна изразеност на точност, прецизност, ред, амбиция и зависимост. Актуалните способности действат във всички култури. Само в техните форми (степен на изразеност) се наблюдават културни различия (Песешкиан, 1977, с. 38–55).

Макар разгледаните до тук автори да принадлежат към различни парадигми, теоретичният анализ ни позволява да очертаем няколко общи допускания в техните концепции. На първо място личността се описва като набор от диспозиции, изграждащи нейното ядро, което е присъщо на всички хора. На второ място, диспозициите се разглеждат като водещи мотиви или предразположености към определено поведение в различни ситуации. Това допускане влече няколко други общи тези: Като източник на човешката мотивация, чертите заемат водещо място в сравнение с мотивите, произхождащи от околната среда и тялото. Диспозициите са устойчиви образувания, гарантиращи постоянство на поведението във времето. Човешкото поведение може да

бъде предсказано в определена степен, познавайки диспозициите на личността. Описанието и измерването на поведението може да се базира на чертите. Различията между коментираните концепции могат да се търсят в две насоки. На първо място, допускането на Олпорт и Айзенк, че чертата представлява невропсихическа структура, притежаваща реален нервно-физиологичен корелат, не се възприема като адекватно от Кетел и Ядов, които търсят проявлението на чертите единствено във външното поведение. В това отношение, Песешкиан допуска, че диспозициите притежават психо-соматична обусловеност, но само дотолкова, доколкото формирането на диспозициите е обвързано с функциите на тялото и доколкото, по механизма на обратната връзка, дисфункцията на чертите може да доведе до соматични разстройства. В този ред на мисли, Песешкиан също не приема съществуването на реален нервно-физиологичен корелат на чертите. Второто различие е свързано с преписването на три компонентната структура на атитюда на диспозициите. Песешкиан и Ядов, приемат, че чертите притежават когнитивен, емоционален и поведенчески компонент, докато останалите автори приемат съществуването единствено на поведенческия.

2. Проблема за формирането, промяната и класифицирането на личностните диспозиции

Според Олпорт, чертите на личността се формират и се проявяват на основата на осъзнатите сходства. Съществуват множество ситуации, възприемани от човек като равнозначни, които ситуации подтикват към развитието на определена черта, която впоследствие сама инициира и поддържа разнообразни видове поведения, които са еквивалентни в своите проявления на въпросната черта, т.е. множество стимули може да се възприемат като еквивалентни (равнозначни) и множество ответни реакции да произхождат от една и съща черта (да са еквивалентни на чертата). Чертите на личността са генерализирани и устойчиви. Обезпечавайки сходство на ответните реакции на многочислени стимули, те предават значително постоянство на поведението. В същото време, чертите на личността могат да внасят и разнообразие в поведението, доколкото се проявяват в различни и променящи се социални ситуации. Олпорт признава, че индивидуалните особености укрепват в социални ситуации, както и че: “Всяка теория, разглеждаща

личността като нещо стабилно, фиксирано и неизменно е погрешна” (Allport, 1961, p.175). Не на последно място, Олпорт допуска, че чертите на личността не съществуват в пасивно състояние в очакване на външни стимули. Напротив, хората активно провокират социални ситуации, позволяващи проявлението на техните особености (Allport, 1961).

Класифицирането на личностните черти от Олпорт търпи темпорално развитие. Първоначално (1937) авторът различава общи и индивидуални черти, но дава за тях едно общо определение. Поради породените от последното неясноти и двусмислици впоследствие (1961) Олпорт дава нови дефиниции. Така приема с термина “черта” да се обозначават “общите черти”, а терминът “индивидуални черти” бива заместен с “личностни диспозиции”. Личните диспозиции биват схващани още и като морфогенни черти. Чертата се дефинира като “невропсихична структура, притежаваща способността да прави множество от стимули функционално еквивалентни, а също да инициира и управлява еквивалентни (съгласувани по смисъл) форми на адаптивно и експресивно поведение” (Allport, 1961, p. 373). Личностната диспозиция се определя като “генерализирана неврофизична структура (принадлежаща на индивида), притежаваща способността да прави множество от стимули функционално еквивалентни, а също да инициира и управлява съгласувани (еквивалентни) форми на адаптивно и стилистично поведение” (Allport, 1961, p. 373). Единственото различие между двете дефиниции е, че чертите, за разлика от личностните диспозиции, не се определят като принадлежащи на индивида. Чертите (общите черти) включват в себе си всички характеристики, присъщи на някакво количество хора в рамките на определена култура. Логиката на допускането, че съществуват общи черти, изхожда от презумпцията, че членовете на определена култура изпитват върху себе си сходни еволюционни и социални въздействия, като по тази причина у тях се формират сравними в известна степен модели на адаптация. Според Олпорт при сравняването на индивидите по степента на изразеност на някоя обща черта се получава крива на нормалното разпределение. Това позволява при измерването на общите черти да се сравнява един човек с друг, както това е възможно при измерването на общи физически характеристики от типа на ръста и възрастта. Приемайки подобна процедура на сравнение за обоснована и полезна, Олпорт

допуска, че общите черти никога не изразяват абсолютно едно и също нещо при двама различни души. Индивидуалните черти (личностните диспозиции) обозначават такива характеристики на индивида, които не допускат сравнение с другите хора. Те представляват “устойчиви невропсихични елементи, които управляват, направляват и мотивират определени видове приспособително поведение.” (Allport, 1968, p.3). Тази категория черти, проявяващи се по уникален начин у всеки конкретен човек, най-точно отразяват неговата личностна структура. Следователно конкретната личност може успешно да бъде описана чрез измерването на личностните ѝ диспозиции (Allport, 1968). Макар чертите и личностните диспозиции реално да съществуват в човека, те не могат да бъдат непосредствено наблюдавани и е необходимо да бъдат изведени от поведението на човека. Според Олпорт: “Специфичния акт е винаги продукт на множество детерминанти, не само на дълговременните установки, но и на кратковременните напрежения в човека и ситуацията. Единствено повторението на актовете, имащи едно и също значение (еквивалентност на реакцията), следващи след определен брой стимули, имащи същото значение (еквивалентност на стимулите), ни дава основание да правим заключение за съществуването на черти и личностни диспозиции. Тези тенденции невинаги са активни, но продължават да съществуват и бидейки латентни, притежават сравнително нисък праг на възбудимост.” (Allport, 1961, p. 374).

Използвайки за критерий нивото на обобщеност, Олпорт дефинира, също така, съществуването на кардинални, централни и вторични диспозиции. Кардиналната диспозиция е до толкова обобщена, че с нейното влияние може да се обясни почти всеки поведенчески акт на притежаващия я човек. Кардиналните диспозиции са сравнително рядко срещани и могат да се открият у малко хора. Централните диспозиции са силно характерни за индивида тенденции, които често се проявяват и е лесно да бъдат разпознати в поведението. Според Олпорт, броят на централните диспозиции, на чиято основа може точно да се разпознае личността, се свежда едва от 5 до 10 диспозиции. Вторичната диспозиция е по-ограничена в проявлението си, по-малко важна за описанието на личността, по-фокусирана по отношение на реакциите, които предизвиква, както и по отношение на съответства-

щите стимули. Вторичните диспозиции са по-малко забележими, по-малко обобщени, по-малко устойчиви и, в този дух, по-малко пригодни за описанието на личността (Allport, 1961).

Интерпретирайки проблема за формирането и произхода на чертите на личността, Р. Кетел се опитва да обясни степента на обусловеност на тези черти от наследствеността и влиянието на околната среда, а също и начина, по които генетичните фактори и факторите на обкръжаващата среда си взаимодействат, оказвайки влияние на поведението. Оставяйки настрана тезата на Кетел, че поведението се определя от взаимодействието на чертите и ситуационните променливи, можем да кажем, че неговата главна организираща концепция за личността се заключава в описание на различните типове на проявление на чертите. Според Кетел, чертите на личността са относително постоянни тенденции да се реагира по определен начин в различни ситуации и в различно време. Спектърът на действие на тези тенденции е доста голям. Чертите представляват хипотетични психически структури, откриващи се в поведението, които обуславят предразположеност да се постъпва еднообразно в различни обстоятелства и с течение на времето. Чертите представляват устойчиви и предсказуеми психологически характеристики. Базирайки се на резултатите от факторния анализ, Кетел предлага няколко различни класификации на чертите. На първо място, чертите на личността биват диференцирани на повърхностни и изходни. Повърхностната черта представлява съвкупност от поведенчески характеристики, които при наблюдение влизат в “неразделно” единство. Например, наблюдаваните неспособност за съсредоточаване, нерешителност и безпокойство могат да бъдат тясно свързани едно с друго и да образуват повърхностната черта невротизъм. В този случай невротизмът се потвърждава от проявлението на набора от взаимосвързани видими елементи, а не само от проявата на един от тях. Доколкото повърхностните черти нямат единна основа и имат временно постоянство, Кетел не ги приема за значими при обяснението на поведението. Изходните черти, напротив, представляват основополагащи структури, които, според Кетел, представляват фундамента на личността. Това са тези обединени величини или фактори, които определят, в крайна сметка, постоянството, което се наблюдава в поведението на човека. Изходните черти съществуват на “по-дълбоко” ниво на личността и

определят появата на различни форми на поведение през по-продължителен период от време. Провеждайки обширна изследователска работа с помощта на факторния анализ, Кетел (Cattell, 1979) стига до извода, че основополагащата структура на личността е образувана от 16 изходни черти. Тези фактори или черти в момента са по-известни във връзка със скалата, която понастоящем се използва за тяхното измерване: въпросника на Кетел “Шестнадесетте личностни фактора” (Sixteen Personality Factor Questionnaire, 16 PF). Факторите (чертите) са следните: А (отзивчивост – отчужденост), В (интелект), С (емоционална устойчивост – емоционална неустойчивост), Е (доминантност – подчиненост), F (разсъдливост – безгрижност), G (съзнателност – безотговорност), H (смелост – нерешителност), I (независимост – зависимост), L (доверчивост – подозрителност), M (мечтателност – практичност), N (дипломатичност – праволинейност), O (склонност към притеснения – спокойствие), Q1 (радикализъм – консерватизъм), Q2 (самодостатъчност – конформизъм), Q3 (недисциплинираност – контролируемост), Q4 (освободеност – напрегнатост).

Според Кетел изходните черти могат да бъдат класифицирани на два типа в зависимост от източника им. Конституционалните черти се развиват от биологичните и физиологичните данни на индивида. Например излекуването от зависимостта към кокаина може да бъде причина за внезапната поява на раздразнителност, дисфория и безпокойство. От гледна точка на теорията на Кетел, бихме могли да твърдим, че подобно поведение е следствие от промяната на физиологията на човека, като по този начин отразява конституционалните изходни черти. Чертите, формиращи от обкръжаващата среда, са обусловени от влиянието на социалното и физическото обкръжение. Тези черти отразяват характеристики и стилове на поведение, които са усвоени в процеса на учене и подражание. Изходните черти могат да бъдат класифицирани и посредством модалностите, чрез които се проявяват. Способностите като черта определят уменията на човека и неговата ефективност при достигането на желана цел. Като примери за способности могат да бъдат дадени интелектът, музикалните способности, зрително-моторната координация и т.н. Чертите на темперамента се отнасят към други емоционални и стилистически качества на поведението. Например хората могат да работят над някаква задача

бързо или бавно; да реагират на кризисна ситуация спокойно или истерично. Кетел разглежда чертите на темперамента като конституционални изходни черти, определящи емоционалността на човека. Динамичните черти отразяват мотивационните елементи от поведението на човека. Тези черти активизират и направляват субекта към конкретни цели. Например личността може да бъде охарактеризирана като амбициозна, стремяща се към власт или заинтересована от придобиването на материални блага.

Подобно на Олпорт, Кетел (Cattell, 1965) също е убеден, че има смисъл чертите да се класифицират на общи и уникални. Общата черта присъства в различна степен при всички представители на една култура. Такива черти мога да бъдат интелекта, самооценката, интроверсията. Уникалните черти се проявяват в малко хора или дори само при един индивид. Кетел допуска, че уникалните черти много често се проявяват в сферата на интересите и нагласите. Практически всички изследвания на Кетел са посветени на общите черти, факта на признаването на съществуването на уникални черти дава възможност да се подчертае значимостта на неповторимата индивидуалност на хората. В същият дух Кетел допуска, че сама по себе си организацията на общите черти в личността винаги е уникална. В същото време не бива да преувеличаваме значението на признаването от Кетел на уникалните комбинации от черти при всеки конкретен човек. В действителност той се е интересува най-много от общите принципи на поведението, отколкото от личността на конкретният индивид.

Изразявайки несъгласие с Кетел относно изходните черти, Айзенк допуска, че за обяснението на по-голямата част от поведението са необходими не повече от три суперчерти, които той нарича типове. Също така, при интерпретацията на дименсията биологично-социално, Айзенк отдава по-голямо значение на генетичния фактор за развитието на индивида. Това не означава, че той отрича влиянието на ситуационното въздействие или влиянието на околната среда, но е убеден, че чертите на личността и типовете се определят преди всичко от наследствеността (Loehlin et al., 1988). В ранните си изследвания (1947, 1952) Айзенк обособява два основни типа, които обозначава като интроверсия – екстровеция и невротизъм – стабилност (този фактор понякога се обозначава и като нестабилност – стабилност). Двете изме-

рения на личността не са статистически зависими помежду си. В съответствие с тази типология хората могат да бъдат разделени на четири групи, всяка от които представлява някаква комбинация от висока или ниска оценка в диапазона на единия тип и висока или ниска оценка в диапазона на другия тип. Така стабилният интроверт се определя като спокоен, уравновесен, надежден, контролируем, миролюбив, внимателен, грижовен, пасивен. Невротичният интроверт се характеризира с чести промени в настроенията, тревожност, ригидност, разсъдливост, песимизъм, необщителен. Стабилният екстраверт е склонен към лидерство, безгрижие, веселост, отзивчивост, разговорливост, общителност. Невротичния екстраверт е склонен към прояви на тревожност, агресивност, лесна възбудимост и емоционална неустойчивост, непостоянство, импулсивност и активност. При интерпретацията на природата на тези четири групи трябва да се имат в предвид два момента. На първо място, диапазоните на типовете имат нормално разпределение и предполагат широк спектър от индивидуални различия. На второ място, описанието на чертите, присъщи на всеки тип, представляват възможно най-крайния случай. Болшинството от хората са склонни да се приближават към средната точка и за двата типа, като по тази причина нямат толкова екстремални характеристики. За отбелязване е, че Айзенк придава особено значение на индивидуалните различия. В този ред на мисли, никоя от комбинациите от типовете не може да се определи като по-адекватна, по-добра или удачна от останалите (Eysenk, 1982).

При изследванията на Айзенк и последователите му са установени голямо количество различия между екстравертите и интровертите. В обзора на изследването на Уилсън (Wilson, 1978), което е базирано на резултати от тествания в рамките на теорията на Айзенк, се откриват впечатляващо количество от такива различия. Така например екстравертите по-често се отнасят търпеливо към болката, за разлика от интровертите; по-често правят почивки по време на работа, за кафе и разговори, отколкото интровертите; възбудата повишава ефективността на постъпките и действията им, докато при интровертите я намалява. Интровертите предпочитат теоретичните и научните видове дейност (например инженерно дело и химия), докато екстравертите са склонни да предпочитат работа, свързана с хората (търго-

вия, социални служби). Интровертите по-често признават, че мастурбират за разлика от екстревертите; по тази причина екстревертите започват полов живот в по-ранна възраст, като осъществяват полова активност по-често и с повече партньори, отколкото интровертите. В университетите интровертите постигат по-забележими успехи, отколкото екстревертите. Студентите, напускащи университета по психиатрични причини, са по-често интроверти, докато студентите, прекъсващи по академични причини, са по-често екстреверти. Интровертите се чувстват по-бодри сутрин и са по-работоспособни тогава, докато екстревертите са по-бодри вечер и са по-работоспособни през втората половина от деня. Една от най-ярко забележимите различия между двата типа е чувствителността им към стимулация. Това различие се демонстрира успешно от “теста на лимоновата капка” (Corcoran, 1964). Ако бъдат капнати четири капки лимонов сок на езика на човек, то интровертите отделят почти два пъти повече слюнка, отколкото екстревертите. Причина за това различие е разликата във физиологичното функциониране на двата типа, свързано, според Айзенк, с различието при функционирането на ретикулярната формация. Айзенк въвежда и трети личностен тип, който бива обозначен като психотизъм – сила на суперегото (Eysenk, 1976). Хората с висока степен на изразеност на психотизма са егоцентрични, импулсивни, равнодушни към останалите, склонни да се противопоставят на обществените устои. Те често биват тревожни, трудно общуват с хора и не могат да бъдат разбрани от околните, като преднамерено причиняват неприятности на другите. Според Айзенк, психотизмът е генетическа предразположеност към развитието на психотична или психопатна личност. Психотизмът бива разглеждан като личностен континуум, в които могат да бъдат разположени всички хора и които е по-силно изразен при мъжете, отколкото при жените.

Според Ядов, функционирането на диспозицията следва определен закономерен ред. Най-напред се формира когнитивното поле на базата на конкретната ситуация и миналия опит на индивида. Съотнасянето на знанията с потребностите и емоционалното подкрепление, формират своеобразната “основа” на диспозицията. Отнесена към ситуацията тя се превръща в мотивация. На всички нива на поведението се регулира от диспозиционни системи, като при всеки отделен случай

в зависимост от естеството му водещ е различен етаж на диспозицията и конкретното нейно образуване. Диспозиционната система, според Ядов, функционира комплексно, актуализирайки и хармонизирайки едновременно всички свои нива. Висшите структури носят отговорност за хармонизацията на по-ниско лежащите. Активираните диспозиции по-добре се съгласуват с поведението, когато намират поддръжка в по-висшите целеви нива. По-ниско лежащите диспозиционни структури се отслояват от висшите и не са дотолкова зависими, че да загубват ситуативната си адаптивност. Важно изискване за поддържането на интегрираността на личността е непротиворечивостта на диспозиционната система. Въпреки това ригидните и негъвкави диспозиционни структури, от ценностни ориентации до установки, влияят отрицателно на личностните адаптивни свойства. Възможно е да не се наблюдава съгласуваност между системата от ценности на индивида и ситуативните нагласи, но този дисонанс може да се синхронизира на нивото на общите социални нагласи. Така се реализира една от функциите на диспозиционната система, свързана с поддържането на хармонична представа за себе си, независимо от гъвкавото ситуативно поведение. Системата от ценности играе важна централизираща роля при личностната интеграция. Йерархичното подреждане на ценностните ориентации се детерминира от редица фактори, сред които с първостепенно значение са универсалните ценности на обществото. Важна роля изпълняват и социално-икономическият статус на индивида, начинът му на живот, социално-професионалните диференциации, половите и възрастовите различия, както и жизнената му перспектива. Процесът на пренастройка на диспозицията почти във всички случаи започва с ценностните ориентации и се разпространява на по-низшите диспозиционни равнища. На фона на цялостната личност диспозицията има в известна степен ограничено действие. Ядов отбелязва, че поведението на индивида се диктува не само от ориентации, мотиви и нагласи. Друг механизъм, който управлява този процес, са социалните регулативни механизми, като социалните роли, норми, стимули, санкции и т.н. Тук роля изпълняват и общите психични свойства на индивида като интелект, темперамент, характер. Според автора поведението би могло да се прогнозира по-добре, ако се съобразяване повече със социално-ролевите фактори, отколкото с факторите от субективен поря-

дък, като диспозиционни системи и общи психични свойства на субекта. Ядов отбелязва и други особености във функционирането на диспозицията. Такова е разсъгласуването между диспозицията и поведението, дължаща се според него на различни препятствия по пътя на регулацията на собствените желаниа. Такива могат да бъдат ограничените субективни и обективни ресурси на човека, обозначавани от Ядов като статични смущения. Препятствията по пътя към реализацията на диспозицията могат да се дължат на чисто диспозиционни причини. Например наличието на конкуриращи се диспозиции или установяването на обективни условия, които стимулират противоречиви нагласи. Този тип смущения авторът дефинира като динамични. Ядов допуска и че по-ниското ниво на развитие на групата е свързано с висока диспозиционна съгласуваност на поведението (Ядов, 1975).

Според Песешкиан, актуалните способности се формират под влияние на факторите тяло, социална среда и време, като, успоредно с това, повлияват отношението на човека към тези три области. Влиянието на тялото върху актуалните способности се свързва с метаболитните процеси, рефлексите, генетиката, физическото съзряване, функциите на телесните органи, функционалните способности на сетивата и жизнените нужди. В процеса на задоволяване на жизнените нужди актуалните способности биват развивани или блокирани в тяхното развитие. В този смисъл, развитието на точността например може да се разглежда във връзка с жизнения ритъм на будност, сън и глад, а чистотата се свързва с ранните хигиенни навици. Обратната зависимост се изразява във факта, че преживяванията и конфликтите, основаващи се на актуалните способности, могат да засегнат психосоматичната сфера. Те могат да породят промени в настроението, тревожност, агресия, депресия, както и психосоматично обусловени органични болестни състояния. Актуални способности са повлияни от социалната среда доколкото тяхното развитие зависи от възпитателните и образователните въздействия, оказвани върху индивида. Наборът от качества, които ще се развият и тези, които ще бъдат потиснати, зависят в най-голяма степен от родителските въздействия в ранното детство. Родителите възпроизвеждат същия възпитателен модел, който са използвали техните родители, като по този начин наборът от социални ценности се предава през поколенията с помощта на традицията и социалните

институции. Порасналите деца възпроизвеждат възпитателния модел, на който са били подложени (в смисъл на система от актуални способности), в своите партньорски, приятелски и професионални контакти. Актуалните способности са свързани с времето, доколкото те са триизмерни, т.е. винаги трябва да се разглеждат от позициите на миналото, настоящето и бъдещето. Фиксирането само към едно от тези три измерения води до нарушения във функционирането и конфликти. Така могат да се наблюдават “бягство в миналото” (бягство в самота и болест), “бягство в настоящето” (бягство в работата) и “бягство в бъдещето” (бягство във фантазиране и нереални мечти) (Песешкиан, 1977, с. 21–43).

Актуалните способности не могат да бъдат непосредствено наблюдавани и изследвани. Установяват се едва тогава, когато намерят отражение в успешната или неуспешната социална адаптация. Актуалните способности биват представяни от Песешкиан като континуум: в единия край ще се разполагат хората с неразвита способност, а в другия тези с прекомерно развита.

Не съществува общовалиден, “правилен” набор от актуални способности (или степен на развитие и изразеност на отделните способности). Не е необходимо всички актуални способности да бъдат развити до крайност (максимална степен на изразеност), защото откъснати от ситуацията и момента, които ги оправдават напълно, те възпрепятстват нормалното функциониране на индивида и стават източник на конфликт и разстройство. Причини за разстройство във функционирането могат да бъдат: фиксирането само върху една актуална способност, дисонанс във вторичните способности, дисонанс в първичните способности или дисонанс във връзката между двата типа способности. Разстройство се наблюдава и при недостатъчно добре диференцирани актуални способности (Песешкиан, 1979, с. 77–79).

Актуалните способности биват класифицирани в зависимост от своето съдържание в две категории: вторични и първични способности. Песешкиан разглежда 13 първични и 13 вторични актуални способности. Авторът дефинира точно тези 26, защото те обхващат области на поведение, които най-често се проявяват в междуличностните връзки. Песешкиан не изключва възможността да съществуват и други актуални способности, както и възможността за съществува-

нето и на други области на поведение, които представляват степенуване или комбинация на въпросните 26 актуални способности. Първичните способности авторът извежда от умението да се обича, а вторичните от умението да се познава, които умения се притежават от всяка личност без оглед на нейното ниво на развитие (възраст, пол, раса, социална класа, типология, болести или социални отклонения). Умението за познание е свързано със способността на всеки човек да разкрива връзките и закономерностите в обективната реалност. Умението се разделя на две допълващи се възможности за научаване и за обучаване (предаване на наученото). От умението за научаване се развиват такива вторични способности като ред, чистота, учтивост, честност и пестеливост. Умението да обичаш е свързано с емоционалната сфера на индивида и според Песешкиан, включва два компонента: умението активно да поемаш емоционални връзки (да обичаш) и умението да приемаш емоционално внимание (да бъдеш обичан). В своето по-нататъшно развитие умението да обичаш води до формирането на такива първични способности като любов, търпение, време, контакт, доверие, доверителност, надежда, вяра, съмнение, сигурност и единство (Песешкиан, 1977, с. 40–46).

Към вторичните способности Песешкиан отнася ред (подреденост), чистота, точност, учтивост, честност, амбиция и старание (прилежание), благонадеждност, пестеливост, подчиняемост, справедливост, вяност. Съдържанието на вторичната способност „Ред” се изразява в отношението на индивида към поддържането на пространствената връзка между обектите и явленията. Редът е и способността за различняване и организация, ориентирани към различни области – мисловна, предметна, междуличностна и т.н. В този смисъл, редът тук се разбира като способността да организира и структурира своите възприятия и своята среда. Подредеността е свързана с цяла поредица от актуални способности: точността е ред във времето; учтивостта и честността са порядък в междуличностните отношения; амбицията е ред в посещаването на работата. Слабата изразеност на актуалната способност ред (небрежен) е свързана с липса на ред, безгрижие, агресия, загуба на доверие, конфликти в работното място и дома, докато хипертрофирането ѝ (педантичен) води до педантичност, суетливост, натрапчивост за контрол върху нещата, чувство за вина, тревожност, главоболие.

Вторичната способност „чистота” бива дефинирана като отношението на индивида към чистотата на тялото, дрехите, предметите от ежедневието, домакинството, околната среда, както и като способността да се поддържа морална чистота в отношенията, поведението и намеренията. Чистотата има преди всичко защитна функция както във физиологичен план, така и в социалните отношения. Неразвитото качество чистота (неподдържан) влече липса на физическа чистота, хипертрофирането (стерилен): придаване на ритуален характер на чистотата, крайна чувствителност, натрапчиво миене, тревожност (Песешкиан, 1977, с. 89–92). С понятието “точност” се обозначава отношението към стриктното придържане към определено деление на времето, за което сме се споразумели или което се очаква от нас. В зряла възраст може да се говори за т.нар. пасивна и активна точност. При активната точност (самостоятелно планиране на времето и поведението в контекста на точността) човек се разстройва, когато открие, че ще закъснее за среща и е доволен, ако пристигне навреме. Пасивната точност е разбрана като приспособяване към зададено време, очакване, че и другите ще бъдат точни). Пасивната точност например е свързана с чакането на друг човек за среща. При силен акцент на първичната способност точност (свърхточен) ще се наблюдава силно раздразнение и гняв от закъснението на другите, като емоционалната реакция е много по-силно изразена, отколкото при активната точност. При недостатъчно развитие на точността (неточен) ще се наблюдава липса на точност във времето, ненадежност и свързаните с тях чувство за вина. При хипертрофирането на качеството (свърхточен): крайна точност; нереалистични очаквания, че другите ще са навреме, страхове от очакваното, притиснатост във времето, постоянен страх, че още нещо трябва да се свърши въпреки голямото усилие на волята. Песешкиан дефинира учтивостта като „сдържана агресия, насочена срещу обществото” (Песешкиан, 1977, с. 99). Тя е отношението към способността да се формират междуличностни отношения, да се придържаш към формите и правилата на социалния контакт, както и отношение към начина на реагиране на индивида при оказване на социален натиск. В крайните си форми учтивостта функционира като “нагаждане”, изразяващо се в свърхдружелюбност, сервилност, ласкателство, ритуална куртоазия и като “безцеремонност”, изразяваща се в безмилостно и нараняващо

неуважение към околните, грубост, егоизъм, липса на такт, безочливост, скрита и открита агресия. Учтивостта се проявява там, където се отдава признание на обществено приетите правила за поведение, на съобразяването и зачитането на партньора и самия себе си, както и на скромността. При ендокринната и невротрансмитерната преработка в ЦНС на типа реакция “учтивост” отговаря реакцията “страх”. Вторичната способност „честност” се дефинира в контекста на проявяването на социална желателност. Като “честен” (максимална степен на изразеност) се определя човек, който изразява мнението си открито, споделя собствените интереси и потребности и да дава информация. “Нечестен” е този, който реагира предпазливо или със социално желателни изказвания. При ендокринната и невротрансмитерната преработка в ЦНС на типа реакция “честност” отговаря реакцията “агресия”. Под “амбиция” (дейност, старание) се разбира отношението към готовността да се отдадеш на тежка и уморителна дейност за по-кратък или по-продължителен период от време, за да постигнеш определена цел. Амбицията е способността и готовността да се поддържа в продължителен период от време напрегната и неуморна поведенческа стратегия за постигане на определена цел. Недиференцирането на личностната диспозиция “амбиция” води до мързел и свързаните с него отрицателни последствия като бягство от изисквания, бягство в самотата и болестта. Хипертрофирането на амбицията се появява когато постиженията и успеха станат изолирана мярка за качествата на личността. Резултатите от хипертрофията могат да бъдат: постоянна съревнователна борба, бягство в дейността, страх от поражение, чувство за малоченност, самонадеян перфекционизъм и проблеми със самооценката (Песешкиан, 1977, с. 110–111). „Благонадеждността” се разглежда като изградена от три елемента: надеждност, точност и съзнателност. Под “надеждност” се разбира отношението към способността да може да се разчита на някого, свързана с убедеността, че човекът ще изпълни договорената задача, без да се налага да контролираме процеса. “Точността” тук се дефинира в смисъла ѝ на прецизност, акуратност при изпълнението на определена дейност съобразно предварително зададени параметри. “Съзнателността” (добросъвестността) предполага съществуването на вътрешна мярка за прецизност, грижа, коректност и старание, съотнесени с вътрешен за човека стандарт. “Пестеливостта”

е свързана с отношението към способността да се борави по икономичен начин с парите, материалните ценности и стойности. Според Песешкиан, попадането на индивида в някои от двата края на диапазона на актуалната способност: разточителност (прахосничество) или стиснатост (скъперничество) е свързано с постигането на три основни цели. Постигане на независимост – имайки контрол над парите и нещата, човек се опитва да бъде независим от другите. Постигане на социална власт (доминация) – човек добива повече неща, тъй че да има власт над другите. Откриване на заместител на любовта – личността се опитва да купи приятели, емоционално внимание и любов. „Подчиняемост” се определя като отношението към придържането към изисквания, правила и заповеди, наложени от външни авторитети. „Справедливостта” е вторична способност, свързана с отношението на човек към формулирането на оценъчни съждения за “честност” и “нечестност”. Според Песешкиан, човек счита дадено отношение за нечестно, ако то (отношението) се определя повече от субективни фактори (лично харесване или не харесване), отколкото от обективни преценки. Справедливостта е и способността да се преценяват собствените интереси и интересите на другите (Песешкиан, 1994, с. 79–80).

Според Песешкиан, към първичните способности се отнасят: търпение, време, контакт, доверие (доверителност, съмнение), надежда, сексуалност (нежност), любов (обич), вяра (смисъл). “Търпението” се дефинира като отношението към способността да възприемаш себе си, друг човек или определена ситуация такива, каквито са. Търпението е тъждествено на способността да чакаш, да понасяш, да приемаш, да пренебрегваш отчасти собствените си нужди. Търпението (разбирано като оставяне на време на другия) има за своя противоположност нетърпението, разбирано тук като настойчиво желание да имаш тук и сега онези неща, които изискват време. Хипертрофирането на личностната диспозиция “търпение” (свърхпонасящ) е свързано с непредсказуемост, напрегнатост, крайна чувствителност, колебания в настроението. Недиференцирането на търпението (нетърпелив, избухлив) се свързва с липса на настроение, егоцентричност, невъзможност да се запази спокойствие, твърде високи очаквания и незачитане на другите. Актуалната способност “Време” се разбира като отношението на индивида към подреждането и разпределянето на времето му за

извършване на различни дейности. Хипертрофирането на личностната диспозиция „време“ (излишък от време) е свързано с тревожност, страх от самота, крайни изисквания, бягство в компания, бягство от дома, зависимост от приятели. Недоброто диференциране на диспозицията (недостиг на време) води до нетърпение, изолация, прекомерен интерес към тялото като заместител на внимание, себичност (Песешкиан, 1994, с. 92). Песешкиан свързва диспозицията „контакт“ с отношението на индивида към способността да се установяват и поддържат социални отношения. Според автора повечето хора търсят общуване само там, където могат да разчитат на положителни реакции на околните, където преобладават същите, както техните, модели на актуални способности (Песешкиан, 1977, с. 73). „Доверието“ се свързва с отношението към способността да можеш да разчиташ на някого, да се чувстваш защитен до него, да допускаш друг човек близо до себе си, както и със способността да се осланяш на определени качества и постижения и да ги очакваш. Подобно на Ериксън, Песешкиан счита, че формирането на първичната способност доверие е зависимо от първичната връзка майка – дете. „Надеждата“ се свързва с очакванията на индивида към бъдещото му развитие на фона на текущото поведение, което е свързано с откриването на смисъл в извършваните дейности и живота изобщо. Надеждата е нагласа към бъдещето, която прави възможно свързването на събитията от настоящето с бъдещето. Слабото развитие на надеждата (песимизъм) може да се дължи на недиференцирано отношение към бъдещето, като такива хора ще са склонни да се разочароват, бързо да се примиряват, да изпаднат в депресивни състояния. Най-общо, първичната способност „любов“ (нежност, сексуалност) се разбира като отношението към способността да обичаш и способността да поддържаш поведение, позволяващо да обичат теб. От многото аспекти, в които може да се интерпретира любовта: отношение родител – дете, инструмент за въздействие в семейните и социалните взаимоотношения, любов към Бог и т.н., авторът интерпретира любовта в аспекта ѝ на физическа сексуалност и отношение към сексуалността, както и в аспекта на обичане, доверителност и привързаност между интимните партньори. Под „Вяра“ се разбира отношението към способността за установяване на връзки с непознатото и непознаваемото, както по отношение на познанието на обектив-

ната действителност, така и с разрешаването на екзистенциални проблеми, свързани с религиозността и смисъла на живота (Песешкиан, 1977, с. 62–73).

Песешкиан разработва концепция, обясняваща различните стилове на реагиране на конфликти при различните хора. Авторът допуска, че многообразието от реакции на конфликтни ситуации могат да бъдат обобщени до три специфични поведенчески отговора на конфликта: тревожност, агресивност и подражание. Независимо от културалните и социалните различия и особености във възпитанието на всеки човек, хората прибегват до четири форми на преработка на конфликта при преодоляване на проблемни ситуации. Това са: тяло (средство на сетивата), дейност (средство на разума), контакт (средство на традицията) и фантазия (средство на интуицията). Тези форми водят до разбиране на начина на възприемане на собственото обкръжение, както и с какви средства на познание се осъществява оценката на реалността. Чрез хипертрофирането на една от формите на конфликтна преработка другите остават на заден план. Кои форми на преработка на конфликта ще бъдат избрани зависи в значителна степен от опита, който човек е придобил в своето детство. Обикновено човек реагира с една от формите на преработване по време на конфликт, като това може да се дължи на недостатъчно диференциране на останалите форми или на едностранчивост (Песешкиан, 1979, с. 93–104).

Преработването на конфликтите посредством тялото е свързано с редица описани и изследвани психо-соматични зависимости. Основният проблем тук е свързан с отговора на въпросите: “Защо едни хора се склонни да реагират със соматично разстройство на конфликта (склонност към телесни оплаквания), а други не (невъзприемчиви към телесни оплаквания)?”, както и “Защо едни пациенти реагират с разстройство в един орган, а други в друг?”. В този план Песешкиан издига хипотеза, че изборът на орган (система) зависи от посланията, получавани от детето, при възпитанието и символичния смисъл на отговора. Така например, психосоматичните кожни заболявания се разглеждат от автора като израз на съществуването у човека на конфликтогенна концепция по отношение на личностните диспозиции чистота и контакт. Специфичните нарушения при конфликтна реакция, свързана с тялото, най-често се изразяват в: смущения в съня, липса

на апетит, органични разстройства, раздразнителност, липса на жизненост, отхвърляне на сексуалността, бърза уморяемост, зрителни и слухови халюцинации, хипохондрични представи, смущения във възприятието, нагона и афекта (Песешкиан, 1979, с. 96–97).

Конфликтните реакции в сферата на дейността са свързани с начина на изразяване на нормите за успеваемост и тяхното вграждане в личната концепция. Възможни са две противостоящи си конфликтни реакции: бягство в работата (свръхдейност) и бягство от изисквания за успеваемост (непродуктивност). Бягството в дейността е бягство напред в бъдещето. Човек се ангажира прекомерно с една определена сфера на дейност, като крайната цел е постигане на социален успех и признание. Успехът се оценява в зависимост от одобрението и вниманието на значимите други, като съпътстваща награда е усещането за изключителност и уникалност. Бягството в дейността е съпроводено с широка гама агресивни екстрапунитивни поведенчески реакции.

Такива хора са активни, умни, предизвикателни, създаващи проблеми, по-добре справящи се от околните (с избраната дейност), развалящи удоволствието на останалите, амбициозни. Има тенденция към садизъм, съпроводена със съответстващото удоволствие. На противоположния пол се гледа като на обект. Водещ мотив в сексуалната дейност е бързо постигане на сексуален контакт без обвързване или обичане, т.е. мотивът е насочен към действието. Бягството от дейността в непродуктивността е свързано с бунта срещу завишените родителски изисквания и може да бъде обвързано с мазохистичния тип реакция. Бягството от дейността е предпочитана конфликтна реакция при невротичното изтощение и преумора и се съпровожда със слаба концентрация на съзнанието, слаба памет, нерешителност, склонност към рационализиране, безплодно размишляване, натрапчиви мисли, липса на чувство за реалност (Песешкиан, 1979, с. 98–99).

Конфликтна реакция: “Контакт” включва способностите за установяване и поддържане на отношения със себе си, с партньора, със семейството; взаимоотношения с други хора, групи, социални слоеве и чужди култури; отношение към животните, растенията и предметите. Едната специфична реакция на конфликтите в тази сфера е бягство в общуването, в защитеността и активността на групата, спомагащи за притъпяване на проблемите. Установява се социална свръхактивност

и емоционална зависимост от групи. При противоположния тип реакция бягство в самотата хората се ангажират с дейности, неизискващи контакт с други хора. Агресията се насочва навътре и е съпроводена с разстройства в храненето (анорексия, булимия, запек), разстройства в сексуалността (невъзможност за намиране на партньор), изпадане в зависимост от алкохол или медикаменти и други (Песешкиан, 1977, с. 79–81).

Според Песешкиан, интуицията е в тясна връзка с психичните процеси на съня и фантазията. При конфликтните реакции, включващи активирането на фантазията, може да се наблюдава обмисляне на бъдещи решения на конфликта, формиране на мислена представа на желан човек или успех. Хипертрофирането на фантазията води до създаването на фантазна реалност, не отговаряща на действителността, в която индивида успешно разрешава възникналия конфликт, често с помощта на психоактивни вещества. Това състояние може да е съпроводено с шизоидна или obsесийно-компулсивна симптоматика (Песешкиан, 1979, с. 77).

Изхождайки от допускането, че формирането на актуалните способности е продукт на влиянието на близката социална среда на детето, Песешкиан въвежда понятието „модел – образец“. Моделът е дадено лице или неговите действия дотолкова, доколкото някой подражава на тях или ги избира като мярка за своето поведение. Не се подражава само на поведенчески стратегии, които се усвояват непосредствено, а и на постъпки, нагласи, прояви на чувства и т.н. Моделът е винаги конкретно наблюдавано поведение (първични и вторични способности) на лицата, близо до детето. Когато родителите наказват дадено поведение на своето дете, те в действителност наказват модела, които самите те са представили: бащата наказва детето си, че трупа книги, папки и други подобни по бюрото си, като в същото време, колата на бащата е задръстена от всевъзможни неща. Моделите (концепциите от първоначалната семейна група) спомагат за разбирането на актуалната конфликтна ситуация на човека. Те са в основата на развитието на личността и се използват от нея при предпочитането или отхвърлянето на определени социални отношения. Песешкиан дефинира четири такива модела (концепции): отношение на близките към детето (Аз-майка, Аз-баща, Аз-друг); отношението между родителите (Ти);

отношението на родителите към обкръжението (Ние); отношението на родителите към религията/мирогледа (Първично-Ние, Произход-Ние). Моделите се отнасят и за случаите на непълно семейство или когато родителите са заместени от други лица. Във формирането на модела могат да се включат както родителите, така и значими други (братя, сестри, баби, дядовци, възпитатели и т.н.). Четирите образци формират т. нар. “основен конфликт”, които винаги е в основата и се проектират върху актуалните конфликти. Възможен е и обратният модел на проекция: актуалният се прехвърля върху основния конфликт, като по тази причина Песешкиан ги описва като общ модел. Четирите образци-измерения се преплитат с четирите области на преработка на конфликта преди всичко по отношение на темите. Така например контактът – отношение с Ти/Ние, а фантазията – отношение с Произход Ние. Образецът (моделът) означава идентификация с модел, подражаване на ролеви аспекти, възприемане на желани и изоставяне на нежелани поведенчески форми. Отношението на човек към фигурите от първичното семейство зависи в голяма степен от това как неговите желания и потребности са били удовлетворявани в детството. Преживяното отношение на родителите към времето и търпението частично се отразява в това, кой от тях е бил избран за образец. Личностната диспозиция “Аз-майка” отразява съзнателното отношение към реалната майка (или нейният заместител), както и към ценностите, нормите и правилата на поведение създавани и поддържани от майката. Това отношение има два важни аспекта. От една страна, майката може да се оценява позитивно като модел образец поради социално желателно поведение, т.е. прието е майчинството и майката да се възприемат като нещо свято, добро и заслужаващо уважение. В този смисъл, майката ще бъде посочвана за модел – образец без тя действително да се възприема и оценява като такава. От друга страна, поради съпротивата срещу модела, налаган от майката, възможно е последният да се оценява негативно (“Не бих повторил грешките, които майка ми допусна при възпитанието ми.”), като в същото време този модел бива възпроизвеждан несъзнавано, когато детето също стане родител. Аналогично на предходната диспозиция: личностната диспозиция “Аз-баща” отразява съзнателното отношение към реалния баща (или неговия заместител), както и към ценностите, нормите и правилата на

поведение, създавани и поддържани от бащата. Отношението към бащата бива прехвърляно като отношение към социалните правила, институциите и авторитетите в обществото. Личностната диспозиция “Аз–друг” включва отношението към авторитетни фигури от детство, различаващи се от родителите или техните заместители. Ролята на такива авторитети може да бъде изпълнявана от братя, сестри, дядовци, баби, други близки роднини или близки приятели на семейството. Различаващите се от родителите авторитети, изпълняват функцията на “помощни родители”, доколкото общуването с тях позволява обмяна на информация и получаване на подкрепа по “теми-табу”, за които е “забранено” дискутирането в семейството (сексуалност, полова идентичност, алкохол, тютюнопушене и т.н.). От една страна, “помощният родител” има статуса на авторитет, защото обикновено е по-възрастен и с по-голяма социална компетентност от детето, което го прави ценен източник на информация. От друга страна, “помощният родител” не е включен в системата от поощрения и наказания, съпътстваща възпитателния процес, което позволява на детето да споделя без да бъде санкционирано. Личностната диспозиция “Ти” представлява копирания от родителите поведенчески модел на отношение към партньора. Този модел започва да се изгражда още в опита на симбиотичното отношение майка – дете. Това е първоначалният етап на формиране на по-диференцираното отношение към партньора в зряла възраст. Модел за това е и примерът, който родителите дават чрез взаимоотношенията помежду си. В своите партньорски връзки детето копира родителските представи, свързани брак, задружност, сексуалност и т.н. Моделът формира не само общото основно настроение относно партньорството и семейството, но и широко многообразие от поведенчески форми, нагласи и правила: как мъжът се прибира от работа; как жена му го посреща; как майката говори за него с децата в негово отсъствие; как мъжът реагира на личните извънсемейни интереси на жена си; как са изградени семейните ритуали на хранене, лягане за сън, контролиране на успеваемостта и организиране на свободното време; доколко родителите са нежни помежду си и дали са в състояние да дадат открито израз на нежността си, най-вече пред децата; как реагират на семейни конфликти; начина на поведение при дистанциране и раздяла и т.н. Моделът на симбиотичните отношения е свързан

с взаимни толерантност, разбирателство, хармония и жертвоготовност, което в отрицателния си аспект е свързано с липсата на комуникация и премълчаване на конфликтните потенциали, обезцветяване и рутинизиране на връзката. Поведенческият модел насочен към противопоставяне на партньора е свързан с експресивна и бурна изява на емоциите и настроенята, преживяване на чувство за уникалност и жизненост на връзката, което в негативния си аспект се проявява като стремеж за явна доминация, чувство за собственост, безпричинно конфронтиране, унижение и “малтретиране” на партньора. Диспозицията Модел – образец “Ние” е свързана с начина, по който се установяват контакти със света извън семейството: детето е любопитно, прави опит да разбере нещата около себе си и преодолява страха си пред други хора чрез своето любопитство. Едновременно с това то се запознава и копира стила, съобразно който другите членове на семейството формират външни контакти, както научава и критериите, съобразно които се установяват или прекъсват тези контакти. Тук се включват области като: лоялност и солидарност със членовете на семейството или липсата им; готовност за възприемане на роднини, други хора, националности или раси; отношение с приятели и т.н. Съдържанието на личностната диспозиция “Произход – Ние” е близко до това на първичната способност “Вяра”, доколкото и двете диспозиции са свързани с миогледните нагласи и отношение на родителите (на първо място майката) към проблемите, касаещи на смисъла на живота, отношението към непознатото и неизвестното. Семейната концепция за смисъла на живота и религиозността обикновено съответстват на социално възприетите в културалната среда, в което то се помещава. Песешкиан отстоява тезата, че подобно на другите личностни диспозиции, свързани с родителския модел, и при “Произход – Ние” у детето се наблюдава репродуциране на родителските ценности, нагласи и отношения (Песешкиан, 1979, с. 108–117).

Сравнителният анализ на разгледаните диспозиционни теории ни позволява да направим следните по-важни изводи. На първо място, съществуват съществени различия между авторите по отношение на третирането на факторите, формиращи чертите на личността. Олпорт, Ядов и Песешкиан допускат, че личностните диспозиции се формират

изцяло под влияние на фактори от социалната среда. Водещи тук са семейството и социо-културната среда на индивида. Кетел също допуска влиянието на социалния фактор при формирането на част от чертите, но смята, също така, че друга част от тях са продукт на наследствеността и биологичните фактори. На по-крайна позиция е Айзенк, допускащ водеща роля на биологичния фактор при обособяването на всички диспозиции, без да отхвърля изцяло участието и на социалната среда при формирането им. На второ място, разглежданите автори са единодушни, че хората активно провокират ситуации, позволяващи проявата на чертите. С други думи, мотивацията и поведението на човека не се разглеждат като пасивен продукт на влиянието на диспозициите и средата, а се предполага съществуването на съзнателна, творческа активност у човека. Теориите са единодушни и в допускането, че съществуват ситуационни фактори, които могат да повлияят и променят проявлението на чертите на личността. Такива са системата от ценности на индивида и обществото, социално-икономическия статус, изпълняваните социални роли, кратковременните напрежения в индивида, предизвикани от потребностите или емоционалните състояния и други. В този пункт изключение прави отново Айзенк, отреждащ по-малка роля на ситуационни фактори при мотивирането на поведението. Доколкото диспозиционните персонолози, акцентират и върху уникалността на личността, разглежданите теории са единодушни, че диспозициите имат различен индивидуален смисъл, както и че освен общите, съществуват и уникални диспозиции, но те не позволяват сравнение между индивидите (Олпорт, Кетел). Не на последно място, общи за разглежданите теории (с изключение на Ядов) са допусканията, че чертите са континуиум с нормално разпределение, което позволява те да бъдат измервани, а хората да бъдат сравнявани според степента на изразеност на съответната диспозиция. Последното допускане е свързано и с предположението, че чертите не се наблюдават непосредствено, а се извеждат от поведението. Различия могат да се търсят в класифицирането на диспозициите. Най-прецизни, доколкото изхождат от факторния анализ, са класификациите на Кетел и Айзенк, докато Олпорт и Ядов избягват да предложат свои.

3. Методи за валидизация на личностните диспозиции

Освен общите затруднения, свързани с психологическите измервания изобщо, измерването на личностните диспозиции изисква и разрешаването на два специфични практически проблема. На първо място това е изборът на подходящи оперативна дефиниция за личностна диспозиция, кореспондираща с водещия теоретичен модел и позволяваща прилагането на изследователските методи на емпирично ниво. На второ място стои необходимостта от установяването на връзката между вербално декларираната позиция на изследвания, неговата готовност за действие, от една страна, и практическата реализация на това поведение, от друга. Възможно е, поради редица фактори, декларираната готовност да не се материализира в реален поведенчески акт. В това отношение, водещо влияние оказват факторите социална ситуация (културна среда, социален статус и др.) и личностните детерминанти (конкуриращи диспозиции и мотиви, социални умения, темперамент и др.). Въпреки тези затруднения, като най-разпространен метод за измерване на личностните диспозиции се използват въпросниците за самоотчет (самооценка), ориентирани, в по-голямата си част, към измерването на когнитивния и афективния компонент на диспозицията. Сравнително по-рядко се използват лабораторни експерименти, ролеви игри, метода на обективните задачи, проективни методики, измерването на физиологичните реакции (Джонев, 1996, с. 226–254).

При избора на изследователски методи Г. Олпорт изхожда от т.нар. морфогенетичен подход. Терминът е парафраза на заимстваните от немския философ Вилдембанд, понятия идеографически (индивидуален, изучаване на поведението на отделни хора, на индивидуални, уникални случаи) и номотетически (универсален, изучаване на поведението от гледна точка на общи принципи на по-голямо количество субекти). Олпорт предлага термина идеографически да бъде заменен с морфогенетичен, а номотетически с измервателен. Авторът се обявява за привърженик на морфогенетичния подход, доколкото подчертаването на уникалността на всеки човек изисква от изследователя да избира такива изследователски методи, които да не скриват и да не размиват тази индивидуалност (Allport, 1961). В наши дни подходът е по-известен като case-study и намира широко приложение в клиничната и терапевтичната практики. Освен визирания подход, при своите изследвания, съвместно със своите сътрудници, Олпорт използва и лабо-

раторен експеримент (изследванията на експресивното поведение) (Allport, 1937), въпросници за самооценка (Тест за изучаване на ценностите) (Allport, 1961), контент анализ (анализ писмата на Джени) (Allport, 1965).

Като положителни страни на подхода на Олпорт могат да се посочат: развитието на понятието „его“; защитата на изследването на съзнателните детерминанти на поведението, както и използването на преките методи за изследване на мотивацията; тенденция да се изучават индивидуални случаи, обвързваща академичната психология с клиничната психология и психотерапията. Въпреки тези преимущества, диспозиционният подход на Олпорт търпи две съществени критики. На първо място, анализът на литературата показва, че теорията на Олпорт не е дала началото на нито едно изследване, което да си поставя за цел да потвърди нейната валидност. Ако оставим настрана това, че теорията има, несъмнено, творчески характер, никой учен не си е дал труда и времето да провери емпирическата обосновааност на тази концепция и съответстващите ѝ твърдения. Това се дължи най-вече на факта, че концепцията е построена на базата на доста неясно и неточно дефинирани понятия, непозволяващи формулирането на оперативни, емпиричнопроверими определения. Както при болшинството от другите теории за личността, тя е по-уместна при опитите да се разглеждат вече известни отношения, отколкото при опитите да се предскажат ненаблюдаеми събития. На второ място, много автори не приемат употребата на термина “уникалност” по отношение на човешкото поведение, както това се среща при Олпорт. Този подход се нарича от Коут (Coutu) “грешка на личностната уникалност”. Според тези психолози, индивидуалността може да бъде описана само от гледна точка на адекватни общи принципи, докато фокусирането върху уникалността и индивидуалността на по-ниско ниво води до чиста спекулация. В този дух, Санфорд (Sanford) настоява, че науката не бива да се занимава с уникални събития, а трябва да търси еднообразното и статистическите закономерности, т.е. тя трябва да се опитва да обобщава. Вярно е, че клиницистите са обвързани с изучаване на индивидуални личности, но тяхната задача е да открият общите прин-

ципи, на които се подчиняват индивидуалните случаи (Холл, 1997, с. 438–441).

При разработването на своята диспозиционна теория Кетел се базира на факторния анализ. Преди да се премине към процедурата на факторния анализ е необходимо първоначално събиране на база данни от много голяма извадка. Своите данни Кетел набира от три основни източника: данни от регистрацията на реални жизнени факти (L-данни), данни от самооценка при попълване на анкета (Q-данни) и данни от обективни тестове (OT-данни). L-данните представляват резултати от измерването на поведението в конкретни поведенчески ситуации, като успеваемостта в училище или взаимоотношенията със връстниците. Тези данни могат да включват и оценката на личностните особености, давана от хора, които добре познават изследвания в реални жизнени ситуации. Q-данните включват самооценката на човека, касаеща неговите поведение, мисли и чувства. Подобна информация отразява самоанализа и самонаблюдението на личността. За получаване на тези данни Кетел разработва специални тестове за самооценка, от които най-голямо внимание заслужава въпросника “Шестнадесетте личностни фактора” (16PF). В същото време, Кетел изразява съмнение в този тип данни: хората не винаги се познават достатъчно добре, а и могат преднамерено да излъжат при отговорите си. OT-данните се получават в резултат на моделирането на специални ситуации, в които действията на личността при изпълнението на определена задача могат да бъдат оценени обективно. Предимството на този метод е, че при тези ситуации човек реагира без да знае по какви критерии се оценява поведението му. За да отрази сложността на личността и за да създаде многопланова стратегия за изследване, Кетел счита за необходимо да се използват множество източници на данни. Такъв подход позволява както едновременното отчитане на различните проявления на параметрите на личността, така и не позволява на изследователя да манипулира променливите. Кетел допуска, че ако такова многопланово изследване, като факторния анализ, действително е в състояние да достоверно да определи функционалните блокове на личността, то тогава тези фактори или изходни черти могат да бъдат получени по трита гореспоменати типове данни. Това допускане предполага, че всеки от източниците на данни фактически измерва общоразпростра-

нени и основополагащи черти на личността. Първоначално Кетел подлага на факторен анализ само L-данните. Така той дефинира 15 фактора, които, както се предполага, най-точно описват индивидуалността на човека. Впоследствие заедно с негови колеги той се опитал да определи дали ще бъдат получени подобни фактори на основата на Q-данните. За целта били разработени множество въпросници, които били предложени за попълване от огромно количество хора, след което получените данни били подложени на факторизация. Като резултат от това изследване се появил “16PF”. Като цяло, факторите, получени с помощта на Q-данните, съвпадали с факторите, получени с помощта на L-данните. Само някои от факторите се оказали единствени по рода си и за двата типа данни. В частност, първите 12 фактора, представени в изложението по-горе, се срещали както в Q-данните, така и в L-данните, докато последните четири фактора, получени по Q-данните, не съответствали на L-данните (Хьелл, 1997, с. 311–312).

Обсъждайки въпроса за степента на влияние на чертите на личността върху поведението, Кетел (Cattell, 1965) изказва мнението, че една черта оказва по-силно влияние от друга само в тези случаи, при които тя има големи натрупвания в голямо количество образци на поведенчески проявления (имат се в предвид общият набор черти, които могат да бъдат използвани за описанието на личността). По тази причина, факторът А (отзивчивост – отчужденост) е най-силно изразената черта от шестнадесетте описани по-горе, защото той оказва по-голямо влияние на поведението на хората в различни ситуации в сравнение с останалите черти. Когато става дума за такива събития като успеваемостта в училище, ефективността на секретарската работа, подвига на войника или успешния брак, при всички тези поведенчески ситуации фактора А внася доста значителен принос в дейността на човека в сравнение с останалите фактори. Не са толкова многочислени ситуацияите, в които взима участие факторът В (интелект), а още по-малко са тези, в които съществена роля играе фактора С (емоционална устойчивост) и т.н. Следователно силата на една черта се определя от значимостта ѝ при регулацията на поведението в различни ситуации и обстоятелства (Хьелл, 1997, с. 312).

Кетел се опитва да определи степента на влияние, което наследствеността и околната среда оказват върху развитието на чертите на

личността. За тази цел той разработва статистическа процедура – многопрофилен абстрактен вариативен анализ (Multiple Abstract Variance Analysis, MAVA), който оценява не само наличието или отсъствието на генетично влияние, но и степента на обусловеност на чертите от генетичното влияние или влиянието на околната среда (Cattell, 1960). Тази процедура предполага събиране на данни за различните проявления на сходства между еднородните близнаци, израснали в едно и също семейство; между братята и сестрите, израснали в едно семейство; между еднородните близнаци, възпитани в различни семейства; и между родни братя и сестри израснали отделно един от друг. Резултатите от MAVA (основаващи се на използването на личностни тестове за оценка на една или друга черта на личността) показват, че силата на влиянието оказвано от генетичните фактори или от факторите на средата съществено се променя при различните черти. Например данните показват, че около 65–70% от вариациите в оценките на интелекта и увереността в себе си може да се припишат на влиянието на генетичния фактор, докато в същото време генетичното въздействие върху черти като самосъзнание и невротизъм е наполовина по-малко. Като цяло, по мнението на Кетел, около две трети от характеристиките на личността се определят от влиянието на обкръжаващата среда и една трета от наследствеността. Според Кетел върху непосредственото въздействие на ситуационните фактори върху поведението на хората в значителна степен влияят групите, които хората принадлежат (семейство, църква, компания на връстници, колеги, училище, националност). Посредством чертите на личността могат да се опишат не само отделните хора, но и социалните групи, чийто членове са те. Диапазонът от черти, с който могат обективно да бъдат охарактеризирани групите, се обозначава като синтални (syntality). Използвайки факторния анализ, Кетел (Cattell, 1949) изучавал синталността на различни религиозни, учебни и професионални групи. Той изследвал и групи черти, които представляват синталността на цели нации (Cattell, 1952). Основните черти, идентифициращи синталността на една страна, включват величината на територията ѝ, моралното състояние, наличието и степента на индустриализация (Хълл, 1997, с. 312–313).

Концепцията на Кетел притежава несъмнени преимущества пред останалите диспозиционни модели за личност, доколкото позво-

лява емпирична проверка на постулираните твърдения и се базира на статистически прецизната процедура на факторния анализ. Въпреки предимствата на теоретичния модел на Кетел, той остава малко известен за широката публика. Основните критики са насочени към това, че трудовете на Кетел са написани на сложен език и са трудни за разбиране. Критикувана е и силната му привързаност към факторния анализ, а също и проявата на субективност при формулировката, интерпретацията и названието на основните черти, получени при използването на статистическите методи. Някои автори предполагат и прекалено силна субективност при критериите за избор на методиките за получаването на Q и L-данните (Хелл, 1997, с. 312–313).

Диспозиционния подход на Х. Айзенк също е базиран на факторния анализ. Данните за изследванията си Айзенк събира посредством разнообразни методи: самонаблюдение, експертни оценки, анализ на биографически сведения, физически и физиологични параметри, а също и обективни психологически тестове. Получените резултати от тестовете били подложени на факторен анализ за определянето на структурата на личността. Авторът прави опит да установи неврофизиологичната основа за всеки от трите суперчерти или типове личности. Според него интроверсията – екстраверсията е тясно свързана с нивото на корова активност, което бива доказано с електроенцефалографически изследвания. Айзенк (Eysenk, 1982) използва термина “активност” за обозначаване на степента на възбудимост, променяща стойностите си от най-ниския екстремум (например, сън) до най-високия екстремум (например, паника). Той допуска, че интровертите са извънредно възбудими и следователно изключително чувствителни към постъпващите стимули. По тази причина те избягват ситуации, които им въздействат прекалено силно. Екстрровертите, обратно, са недостатъчно възбудими и нечувствителни към постъпващите стимули, като по тази причина постоянно търсят ситуации, които могат да ги възбудят. Айзенк допуска, че индивидуалните различия при проявлението на чертата стабилност – невротизъм отразяват силата на реакцията на автономната нервна система на стимули. В частност, той свързва този аспект с лимбичната система, която оказва влияние на мотивацията и емоционалното поведение. Хората с високо ниво на невротизъм обикновено реагират на болезнените, необичайни и предиз-

викващи безпокойство стимули по-бързо отколкото хората с високо ниво на стабилност. Изследванията на неврофизиологичната основа на психотизма не са напълно завършени. Работната хипотеза на Айзенк свързва този аспект със системата, продуцираща андрогените (хормони на жлезите с вътрешна секреция, които при попадането в кръвта регулират развитието и съхранението на мъжките полови признаци). Направените до момента изследвания не позволяват категоричното потвърждаване на тази хипотеза. Неврофизиологичната интерпретация на аспектите на поведението на личността, предложена от Айзенк, е в тясна връзка с неговата теория за психопатологията. В частност, различните видове симптоматика или разстройства могат да бъдат интерпретирани като продукт на комбинираното влияние на чертите на личността и функционирането на нервната система. Например при човек с висока степен на изразеност на интроверсия и невротизъм е много висока степента на риск от развиването на obsесийно-компулсивни разстройства или фобии. При хората с високи нива на екстроверсия и невротизъм е завишен рискът от развитието на психопатични (антисоциални) разстройства. Съгласно Айзенк психическите разстройства не са автоматичен резултат от генетичната предразположеност, а могат да бъдат стимулирани или потиснати от влиянието на факторите от средата. “Генетично наследеното е само предразположеност човек да се държи по определен начин при попадането в определена ситуация” (Eysenk, 1982, p. 29). Подобно на Кеттел, Айзенк също разработва множество въпросници за самооценка за определяне на индивидуалните различия по изразеността на трите суперчерти. Последният от тях е “Личностен въпросник на Айзенк” (Eysenk Personality Questionnaire, EPQ) (Eysenk, 1975). Освен айтемите за индикиране на трите суперчерти, въпросника съдържа и скала за социална желателност, индикираща склонността хората да лъжат при даването на отговори с цел да се покажат в по-привлекателна социална светлина. (Хъелл, 1997, с. 317–320).

Концепцията на Айзенк притежава същите предимства и недостатъци като тази на Кеттел, доколкото и двете са базирани на факторния анализ. Фактът, че и Айзенк, и Кеттел използват различни личностни въпросници за по-нататъшната факторизация на данните, отчасти обяснява различията между тях по отношение на избора на количест-

вото черти, които те приемат за необходими за обяснение на личността. Това се дължи на факта, че резултатите от факторния в значителна степен зависят от източника или типа на получените данни. Във всеки случай, Айзенк е бил твърдо убеден, че неговите два основни типови критерия екстраверсия – интроверсия и стабилност – невротизъм, биват емпирично потвърдени в работите на други изследователи, които ползват множество, различни от неговия, личностни тестове (Хелл, 1997, с. 321).

Бидейки част от дейностният подход към личността, концепцията на В. Ядов не се базира на емпирични данни от изследвания, а следва общият теоретичен модел за човека, характерен за руската школа в персонологията. В този ред на мисли, неговата диспозиционна теория търпи критика по отношение на възможностите за емпирична валидизация и фалсификация, която критика, обаче, може да бъде насочена към повечето значителни теории в полето на персонологията (Например теориите на З. Фройд, К. Г. Юнг, Е. Маслоу и много други). Въпреки това, съществуват методики, позволяващи измерването на някои от нивата на диспозицията, като например въпросникът на Е. Стронг за изследване на професионалните интереси (Cronbach, 1970, р. 460–463)

Концепцията на Н. Песешкиан се базира както на емпирични данни от провеждането на динамично интервю с клиенти на автора в рамките на терапевтичната му дейност, така и на еkleктични заемки от други теоретични модели. Степента на изразеност на разглежданите в изложението личностни диспозиции се измерва със самооценъчен въпросник, обозначаващ като “Диференциално-аналитичен инвентар” (ДАИ) (WIPPF; Peseschkian und Deidenbach, 1988). Предполага се, че методът измерва оценъчния компонент на разглежданите личностни диспозиции (Песешкиан, 1979, с. 135).

Критиките към диспозиционните теории са свързани най-вече с изясняването на проблема до каква степен поведението на човека съвпада с чертите на личността му по различно време и при различни обстоятелства. Този проблем не се дискутира в рамките на диспозиционното направление, доколкото неговите привърженици допускат, че поведенческите тенденции при хората остават постоянни с течение на времето и при промяна на ситуацията. От последното допускане

следва, че резултатите от измерването на чертите на личността (обикновено с помощта на въпросници за самооценка) трябва доста ясно и точно да прогнозирают видовете поведения, концептуално свързани с въпросните черти (Хълел, 1997, с.298). Критиките към диспозиционните теории могат да бъдат сведени до две основни. На първо място, е аргументът, че хората демонстрират различно поведение в различните ситуации. В своята книга “Личността и нейната оценка” Мишел (Mischel, 1968) отбелязва, че хората проявяват значително по-малко постоянство в различни ситуации, отколкото предполагат поддръжниците на диспозиционната теория. Мишел разглежда десетки изследвания и стига до заключението, че “вероятно, с изключение на такава черта като интелигентността, не е била демонстрирана такава висока степен на постоянство на нивото на поведение, и концепцията за личностните черти като определени предразположености се оказва, по този начин, несъстоятелна.” (Mischel, 1968, р. 146). Мишел отстоява тезата, че в поведението има повече ситуационна специфичност, отколкото постоянство. Втората основна критика е свързана с това, че чертите не са нещо повече от етикети за различни типове поведение, което, както ни се струва, съвпада с тях (Schweder, 1982). С други думи казано, в чертите се отразяват наши стереотипи или представи за характеристики на личността, които съвпадат с нашите представи, а не са устойчиви особености на поведението. Мишел (Mischel, 1968, 1973) доказва, че връзката между поведението, демонстрирано в една ситуация и поведението от същия род, проявявано в друга ситуация, е много слаба. Фактически, средния крос-ситуативен коефициент на корелация бил едва +0.30. Толкова малък коефициент означава, че поведението, оценено в една ситуация, обяснява едва 9% от поведението, измервано в друга ситуация, а останалите 91% остават необяснени.

Тезата на Мишел предизвиква много изследователи да се опитат да защитят теорията за чертите на личността. Епщайн (Epstein, 1983, 1986) отбелязва, че резултатите от многобройните изследвания, на които се позовава Мишел, касаят или отделни действия или оценка на поведение в отделни случаи и тяхното използване води до недооценка на крос-ситуативното постоянство. Според Епщайн, изследователите обикновено използват като критерии изразеността на съответната личностна черта за предсказване на определен вид поведение. В качеството на поведенчески характеристики могат да се използват такива

величини като например количеството време, необходимо за изпълнение на лабораторна работа, или оценката (в балове) на вероятността даден човек да стане донор. При това самата степен на изразеност на чертата на личността може добре да предскаже изучаемото поведение. Според Епщайн в този случай прогнозирането е невъзможно, доколкото използването на един единствен показател на поведението е ненадеждно средство. В този ред на мисли, не е странно, че корелацията между оценките по скалата за личностните черти и поведението често не могат да надхвърлят бариерата от +0,30. Проблемът е в това, че изследователите неправилно измерват поведението. Решението на този проблем е в агрегацията (натрупването на данни). Като изследователска процедура агрегацията включва в себе си съвкупност от единични измервания на една и съща поведенческа реакция в множество случаи. Например, ако изследователят се интересува колко време студентите прекарват пред телевизора, той ще наблюдава тяхното поведение всяка вечер в течение на няколко седмици. Така може да се получи много по-надеждна и достоверна оценка на това колко време студентите прекарват пред “синия екран”, отколкото наблюдението над тях само в една вечер. При обединението на данните, както настоява Епщайн и други диспозиционни персонолози, може да се открие устойчива зависимост между оценката на чертите на личността и поведението. Епщайн разглежда този проблем в четири отделни изследвания. При тях той получава съществено по-високи коефициенти на стабилност за различните параметри (например, физиологични промени, болки в главата, положителни и отрицателни емоции, социално поведение) при нарастване на количеството последващи измервания на тези параметри.

Според мнението на редица изследователи, Мишел не е взел под внимание факта, някои хора са по-устойчиви от други в своето поведение, а също и това, че ако един и същ човек с голямо постоянство демонстрира определени черти, то при друг това че се случва от време на време (Ben, Allen, 1974; Kenrick, Stringfield, 1980). Същността на този аргумент е, че чертите на личността с голяма вероятност могат да предсказват поведението само на тези хора, при които въпросната черта е явно изразена. Ако използваме терминологията на Олпорт, това са или кардиналните, или централните диспозиции. Кенрик и Стрингфилд (Kenrick, Stringfield, 1980) предложили на изследваните

въпросник за самооценка, обхващащ 16 черти на личността, а след това демонстрирали доколко поведението на тези хора, свързано с определена черта, варира от ситуация в ситуация. Успоредно с това, всеки от изследваните трябвало да напише коментари (бележки) за всяка от 16-те черти: по тези коментари експериментаторите са правили извод за това кои черти на личността самите изследвани считали у себе си за по-устойчиви и кои не. Най-сетне Кенрик и Стрингфилд използвали отговорите на приятели и родители на изследваните, които оценявали личностните черти на изследваните по въпросник. Средната корелация между показателите самооценка и оценка на родители и приятели се оказала $r = +0.25$. В същото време, при проверката на хипотезата, че някои хора могат да бъдат по-постоянни от други по отношение на определена личностна черта, се получила друга картина. Когато Кенрик и Стрингфилд разглеждали само “най-устойчивите” черти по субективната оценка на изследваните, се получили следните резултати: корелацията между показателите самооценка и оценка на родителите била $r = +0.62$; между показателите самооценка и оценка на приятелите - $r = +0.61$; между оценката на родителите и приятелите - $r = +0.61$. От друга страна, когато изследователите взели под внимание тази черта, която всеки изследван смятал за “най-малко устойчива”, трите аналогични на предходните корелации били съответно: $+0.16$, $+0.12$ и $+0.39$. Тази резултати навеждат на мисълта, че определени черти на личността са устойчиви у тези хора, които сами се възприемат като постоянни по отношение на тези черти. Трябва и да се отбележи, че Кенрик и Стрингфилд не са ранжирали индикатори за фактическото поведение на своите изследвани. Мишел и Пик (Mischel, Peake, 1982, 1983) доказват, че изследванията, при които се използва описаният по-напред метод, дават високо ниво на достоверност на прогнозата само в този случай, когато се използва оценката на някаква глобална черта на личността, а не на фактическото поведение.

Споровете между привържениците на теорията за чертите на личността и привържениците на ситуативните фактори в последните години практически са прекратени. Сега много персонолози признават, че важни детерминанти на поведението са както чертите на личността, така и ситуационните променливи. Идеята на този подход, получил названието интеракционизъм, се заключава в необходимостта да се обръща по-голямо внимание на това по какъв начин чертите на личността и ситуацията влияят на поведението на човека. Влиянието на

интеракционизма може да се открие в социално-когнитивната теория на Алберт Бандура (Хелл, 1997, с. 299–300).

ЛИТЕРАТУРА

1. **Джонев, С.** 1996 Социална психология. Т. 2, София, 1996.
2. **Песешкиан, Н.** Позитивна психотерапия на ежедневието. Варна, 1998.
3. **Песешкиан, Н.** Позитивна фамилна терапия. Варна, 1993.
4. **Песешкиан, Н.** Метод на позитивна психотерапия. Т. 1. Варна, 1994.
5. **Холл, К., Л. Гарднер.** Теории личности. Москва, 1997.
6. **Хьелл, Л., Д. Зиглер.** Теории личности. Основные положения, исследования и применение. Санкт-Петербург, 1997.
7. **Ядов, В. А.** О диспозиционной регуляции социального поведения личности. Сб. Методологические проблемы социальной психологии. Москва, 1975.
8. **Ядов, В. А.** Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград, 1979.
9. **Allport, G. W.** Pattern and growth in personality, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961.
10. **Allport, G. W.** The person in psychology: Selected essays. Boston: Beacon Press, 1968.
11. **Cattell, R. B.** The scientific analysis of personality, Baltimore: Penguin Books, 1965.
12. **Cattell, R. B.** Personality and learning theory: The structure of personality in its environment, (vol.1), New York: Springer, 1979.
13. **Corcoran, D. W.** The relation between introversion and salvation. American Journal of Psychology, 77, 1964, 298-300.
14. **Cronbach, L.** Essentials of psychological testing, New York, 1970.
15. **Epstein, S.** A research paradigm for the study of personality and emotions. In M. M. Page (Ed.). Personality: Current theory and research. Lincoln: University of Nebraska Press, 1983.
16. **Epstein, S.** Does aggregation produce spuriously high estimates of behavioral stability?. Journal of Personality and Social Psychology, 50, 1986, 1199–1210.
17. **Eysenk, H. J.** The inequality of man, London: Temple Smith, 1975.
18. **Eysenk, H. J.** Sex and personality, Austin: University of Texas Press, 1976.
19. **Eysenk, H. J.** Personality, genetics and behavior, New York: Praeger, 1982.
20. **Kenrick, D. T., Stringfield D. O.** Personality traits and the eye of the beholder: Crossing some traditional philosophical boundaries in the search for consistency in all of the people. Psychological Review, 87, 1980, 88–104.
21. **Loehlin J. C., Willerman L., Horn J. M.** Human behavior genetics, Annual Review of Psychology, 39, 1988, 101–133.
22. **Mischel, W.** Personality and assessment, New York: Wiley, 1968.